

ugyanaz áll a *Jegyzőkönyvre* is: csak a (személyes és kulturális) folytonosságihiány felismerése teszi lehetővé, hogy önmagunkká váljunk, sugallja az elbeszélés.

Az esszék és esszéregények viszont, hasonlóan a *Sorstalanság*-filmforgatókönyvhöz, kevésbé sikeres alkotások. A kultúrkritika radikalizmusa szinte végérvényesen megszűnik *poétikai* radikalizmus lenni: a beszélő hang immár megnyilatkozásaiban is színek-dochikus, „totalizáló” logikát követ, amikor saját rossz közérzetét projektálja a körülötte levő világra, amikor olvasmányjaiban csupán saját álláspontját igyekszik felismerni, sőt amikor a zsidóságot egy egzisztenciális határhelyzet metaforájának nyilvánítja, vagy Auschwitzot beilleszti a keresztény passiótörténet narratív keretébe. Vári érvelése itt is egy irányban halad Szirákéval, s a gondolatmenet e monográfiájában sem meggyőzőbb, mint a másikban. Ugyanis Vári sem vet számot az esszé műfaji kérdéseivel, s így nem válik világossá, hogy az a poétikai radikalizmus, amely termékenyen képes átalakítani a nevelődési regényt, a monológra épülő én-elbeszélés műfaji kódjait, valóban lényegi változásokat tud-e elérni az esszék működésmódja esetében, anélkül, hogy a szöveg elveszteni *kvázi-irodalmi* jellegét. Nem véletlen, hogy Vári mindinkább a Kertész-esszék gondolatmenetével vitatkozik, s a szövegek poétikai elemzése során nem jut túl a monologikus kárhoztatásán. Egyébként ő is az érvelés differenciáltságát kéri számon az esszéken. Egy ponton azonban aprólékos történelemfilozófiai vitába bonyolódik Kertésszel: Vári számára elfogadhatatlan a teodicea-problémát a bűnökre hivatkozva megoldani: ő inkább a Pilinszky János, pontosabban eredetileg a klasszikus német idealizmus filozófusai által megfogalmazott gondolatot hangsúlyozza, miszerint a szenvedés jóvátehetetlen, így a teodicea-probléma feloldhatatlan.

Vári György monográfiája világos vonalvezetésű (kár, hogy az áttekinthetőség nem érzékelhető a tipográfia szintjén is: az óriási, hömpölygő bekezdések között nem mindig egyszerű feladat eligazodni, s a nagy számú helyesírási és nyomdahiba sem könnyíti meg az olvasó dolgát), sziporkázóan ötletes és erősen polemikus szellemű, így a kortárs magyar irodalomtudományos munkákhoz képest meglepően vitára ingerlő – s ha a felvetés nem lenne egyébként is értelmetlen, azt mondhatnánk, Vári könyvének hála a Kertész-életmű recepciótörténete nem fog lezárulni a Nobel-díj elnyerése után.

(Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 284 oldal, 1800 Ft)

BÁRÁNY TIBOR

Szó – elbeszélés – metafora

Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből

A terjedelmét tekintve is impozáns vállalkozás húsz tanulmányt foglal magában. A könyv szerzői fiatal szakemberek, doktoranduszok, irodalomtanárok és egyetemi oktatók, akik a Károli Gáspár Református Egyetemhez, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetemhez kötődnek. Az írások döntő részben műértelmezések, amelyek között a szó poétikai dimenziójából, tropikus természetéből kiinduló elméleti megközelítés teremt közösséget, hazai viszonylatban tehát a Kovács Árpád nevével fémjellezhető iskola irodalomfelfogása. Emellett az a felismerés segítette elő az értelmezői közösség kialakul-

lását, hogy az elbeszélés-elemzést, különösen a XX. századi magyar prózaolvasást nemcsak a teóriák, de a történő irodalom felől is állandó kihívások érik, amelyek a folyamatos szemléleti és módszertani megújulás nehézségéig terjednek az elemzőre. A kötet felkészült szerzőinek vitathatatlan erénye, hogy elmélet és műértelmezés egységében gondolkodnak. Felettébb üdvösnek vélem, hogy szövegelemző gyakorlatukat a következetes műértelmező beszédmód kialakításának szándéka vezérli. Előljáróban emlékeztetnem kell magunkat arra is, hogy a kutatócsoport némely tagjai immár fordítóként is jelentős teljesítményt tudhatnak magukénak. Részben nekik köszönhető, hogy az orosz irodalomelmélet kevésbé ismert, de eleven kérdésekkel szembesítő szövegei közül több magyarul is hozzáférhetővé vált.

A szerkesztők, Horváth Kornélia és Szitár Katalin, akik egyben a kutatócsoport meghatározó tagjai, tisztán elvi megfontolásokat mérlegelő írásokkal vezetik be a műelemzéseket, amelyek tárgyát Krúdy, Kaffka Margit, Kosztolányi, Szabó Dezső, Babits, Németh László, Márai, Gelléri Andor Endre, Ottlik, Kertész Imre, Esterházy, Nádas, Garaczi, Darvasi, Závada Pál szövegei alkotják.

Az előszó önmeghatározása szerint az „interpretációk nem formális-pragmatikai, nem retorikai-alakzattani alapon állnak, s nem is a strukturális narratológia talaján jöttek létre, hanem a szöveg dinamikus alakulásfolyamatában, szemantikailag értelmezik elbeszélés és metafora kapcsolatát. Az egyes tanulmányokban így vizsgálat tárgyává válik a hangzásnak, a történetnek, a névnek, a műfajnak és az intertextusnak a metaforával és az elbeszélésmóddal létesülő viszonya.”

Hogyan lehetne körvonalazni a kötet tanulmányai alapján szó-metafora és elbeszélés összefüggését? Ezúttal érdemes a közvetlen elméleti reflexiók összegezhető megállapításaira irányítani a figyelmet, hogy ezt alapul véve mérlegelhessük teória és applikáció kölcsönhatásának a fontosabb tanulságait.

A kötet szerzőinek feltételezése szerint a nyelv eredendő metaforikusságából nem következik szükségszerűen a jelentés szüntelen elhalasztódása, illetve felszámolása, amennyiben a potebnyai hangzó nyelvben a jelentés a jelölés folyamatában létesül. A költői szövegben – írja Horváth Kornélia – „a jelképzés és a jelentésképzés egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul megy végbe: a jelnek a referenciától való elszakadása nem a »puszta«, üres jelölő önállósulásához vezet [...], hanem új jelentések aktivizálódását, s végső soron a jelentés megújítását eredményezi.”

Potebnya nyomán az önismeret és az emlékezet összekapcsolása segíti hozzá az értekezőket szó és elbeszélő szöveg lényegi összefüggéseinek felismeréséhez. Szitár Katalin összefoglaló megállapításai szerint az emlékezetre ráutalt önmegismerésből következően „az *elbeszélő* nem azonos azzal, *akit elbeszél*, még akkor sem, ha grammatikailag nincs közöttük különbség”. Önismeretre saját történetünk elmondása közben tehetünk szert, s ez azt jelenti, hogy az én a szövegben létesül. A szó poétikai természetére nézve ezen a ponton talán a legfontosabb elméleti belátás abban jelölhető meg, hogy a nyelvi jel képzése és a megismerő, gondolatalkotó tevékenység egymástól elválaszthatatlan. A személyes múlt történeteinek identikus fölidézése, reprodukálása helyett az elbeszélő tevékenység a megfelelő szó kereséseként fogható fel, a „történet megnevezésére irányuló kísérletként”. Az elbeszélő tevékenység nem a személyes történet felidézése, hanem a történet valamiként való felismerése, tehát értelem *képzésére* irányul. Számomra felidézés és felismerés mindazonáltal így elválaszthatatlannak mutatkozik. Mindenesetre az önmegértés történeti jellegéből származtatott elbeszélésfelfogás lényeges elemének vélem alany és tárgy

szétválásának gondolatát, valamint a cselekvés megértésének közvetítettségére vonatkozó elgondolást. Eszerint a személyiség még meg nem értett, tehát még le nem írt világának feltárása új nyelv kimunkálását feltételezi. A szövegalkotásra irányuló reflexió a jelképzés módjára irányítja a figyelmet. Ami mármint az elbeszélő tevékenység színrevitelének eddig ismert stratégiáihoz képest újnak mutatkozik ebben az elgondolásban, az a szó nyelvi eseményként való felfogása. A jelképző tevékenység ugyanis „[a] szót [...] egyedi metaforává alakítja át – írja Szitár Katalin –, vagyis a szó – már korábban is metaforikus – jelentésvilágát »feltölti« az egyedi cselekvésből származó jelentéssel, egyedi megértésmódja nyomává téve ezzel a szót”. Az egyedi metafora itt valójában a cselekvésnek az elbeszélésben feltáruló, addig nem értett mozzanatát hozza napvilágra. A személyes történet új jelentését megvilágító szó átváltozása metaforává történészerűen bekövetkező eseménye az elbeszélhetőség kérdéssére összpontosító nyelvi tevékenységnek.

A kötet műértelmezéseiben a szöveget szervező alapmetafora szemantikai struktúráira esik különös hangsúly. Messzire vezető kérdésként merülhet fel, s így ezúttal semmiképpen sem vállalkoznék a kibontására, vajon a jelentésszervező szó metaforikus működése miben különbözik a saussure-i anagramma vagy paragramma szemiózistól, amelyet alapvetően egy rejtett szónak vagy névnek a vers sorai között való titkos szétszóródása irányít. Hasonlóan alapos mérlegelést igényel ezzel kapcsolatban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogyan képes számot adni a szó tropikus természetére alapozott elbeszéléselemzés poétika és olvasás kapcsolatáról. Izgalmas vizsgálódás tárgya lehetne, hogy a szöveg hogyan fejt ki hatását az olvasóra, milyen szabályszerűség, logika szerint fejlődnek a színre vitt olvasatok a diszkurzív poétika elemzési szempontjainak alkalmazása során. A szó belső etimológiai formájának reaktivizálódásai, s metaforává válásának példái a kötetben azt sugalmazzák, hogy az elbeszélés szövege olyan rejtjeles rendszer, amelyet az eredendően metaforikus nyelv mindig már előzetesen kódol. Maga a jelteremtés az olvasó számára viszont nem jelent olyan akadályt, amelyet megfelelő képességekkel ne lehetne legyőzni.

Három részre tagolódik a könyv, s a koncepciózus fejezetcímek, mint *A történet újraértelmezése*, *a Műfaj és metaforika*, valamint a *Szövegbe írt írás* pontosan körülhatárolják azokat a kutatási területeket, amelyeken a műelemzések elhelyezkednek.

A történet újraértelmezése című első nagyobb egység szerzői – a tanulmányok sorrendjében Csízi Katalin, Gyórfi Livia, Mudriczki Judit, Kovács Gábor, Finta Gábor, Benda Mihály, Osztrólczyk Sarolta, Radvánszky Anikó, Dobri Imre – metafora és történetképződés összefüggéseinek feltárására vállalkoznak. Elkerülhetetlen egyszerűsítéssel metaforikusnak név és szereplői sors viszonya tekinthető, s nem a névben foglalt létező, de inaktív képzet-tartalom, amelynek újraeledése indítja el a metaforikus szövegszerveződést. A név jelentésváltozása a névhez kapcsolódó szövegvilággal lépteti rokonsági kapcsolatba az elbeszélés hőstét és történetét. Ezúttal nincs lehetőség annak a kérdésnek az alaposabb mérlegelésére, hogy szó és történet viszonylatában minden esetben metaforikus jelentésképződésről lehet-e beszélni az elemzett szövegek esetében. Amennyiben metaforán szemantikai innovációt értünk, az értelmezés téje abban jelölhető meg, hogy a név etimológiai elemzéséből nyert analógia szemantikai hasonlóságok termelésével képes-e megújítani a megfeleltetések játékába feledkezett olvasást. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznom kell, hogy a kötet szerzői korántsem az ismertek másként mondásaként fogják fel a metaforát, hanem a szöveg poétikai elvének alakítójaként. Kovács Gábor, s mások is azt hangsúlyozzák, hogy az olvasás célja a „metaforikus szemantika értelemképző erejének felszabadítása”.

A *Műfaj és metaforika* című fejezet tanulmányírói – Román Ágnes, Arday-Janka Judit, Fodor Mónika, Ottlik Judit, Bovier Hajnalka – a megalapozó elméleti szövegekhez kapcsolódva folytatják, s új aspektusok bevonásával bővítik azt az értelmezői szempontrendszert, amely szó-metafora és elbeszélés kölcsönös megvilágítására hivatott. Ezekben az írásokban jelentősnek vélem mindazokat a magvas fejtegetéseket, amelyek rámutatnak a műfaji transzformációk hátterében tapasztalat és öröklött beszédmód összeilleszthetlenségére. Különösen sikeresnek azok az elemzések bizonyulnak, amelyek keletkező értelmeket tárnak fel a szövegalakulás dinamikus folyamatában. Itt kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a diszkurzív poétika nyitottnak mutatkozik más elméleti megközelítésekkel szemben, gondolok itt a gadameri hermeneutikára vagy a modern retorika bizonyos belátásaira. Befogadóképességének köszönhetően igyekszik beépíteni gondolkodásmódjába a metafora, s a narratív identitás ricoeuri felfogását, amely a szó belső formáját alkotó metafora s a szöveg-szubjektum megközelítéséhez kínál szempontokat. A névszói aspektus magyarázatán túlvezet, s ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a Ricoeur nyomán megfogalmazott elméleti feltevésnek a jelentőségét, mely szerint a metafora trópusa nem elkülönült alkotóeleme a szövegnek, hanem a megnyilatkozás egészére kiterjed. Az elemzésre kiválasztott XX. századi magyar prózai és egyetlen drámai művének újraértelmezését olvasva a kutatócsoport előtt álló módszertani kihívás a szó újabb szövegtranszformáló lehetőségeinek föltárásában jelölhető meg különféle prózai, drámai és lírai beszédmódok tekintetében.

A *Szövegbe írt írás és olvasás* című fejezet tanulmányainak közös nevezőjét az autopoézis válfajainak vizsgálatában lehet megjelölni. Az elbeszélésmód tematizálódása döntő részben a személyes élettörténet kifejezhetetlenségének tapasztalatával függ össze. A rendelkezésre álló elbeszélői hagyomány felülvizsgálatának igénye helyezi át a hangsúlyt a történet elbeszéléséről az elbeszélés létrejöttének történetére, a szövegalakulás folyamatára, a beszédmód s a műfaji értelmező reflexiójára. Az irodalomról szóló irodalom benyomását keltő szövegalakításban nyelvi magatartások különbsége, elbeszélői és szereplői megnyilatkozások feszültsége, viselkedés és beszéd ellentéte szervezi újjá a sorstörténetek szimbolikus megjelenítésének lehetőségi feltételeit. A *Szövegbe írt írás és olvasás* című fejezet értekezői Dobri Imre, Osztrólczyk Sarolta, Szitár Katalin, Szűcs Mariann, következetesen érvényesítik a szó poétikájából következő belátásokat. Így közelíthetik meg többek között a szereplői névbe foglalt jelentések reflektált kibontakoztatásaként az önmagukra visszahajló szövegeket.

Végezetül nyomatékkal hangsúlyoznom kell, hogy minden szó nem válhat az elbeszélő szöveg alapmetaforájává, amelyből levezethetővé válik a történet, a műfaj s a beszédmód. Jőmagam úgy látom, hogy végső soron olvasói döntés függvénye, melyik szó minősül élő képpzellettel telítettnek belső (etimológiai), vagy külső (hang) formája révén. A kötet szerzőinek kutatási eredményei máris sok támpontot adnak annak az örök olvasásretorikai kérdésnek a megkísértéséhez, hogyan változtatja meg a narratívát az értelmező, s őt hogyan változtatja meg a narratíva, amikor a szó metaforikus státusra tesz szert. (Szerkesztette Horváth Kornélia–Szitár Katalin, Budapest, Kijárat Kiadó, 2003.)

DOBOS ISTVÁN